

D
ocuments
*de la pintura valenciana
medieval i moderna*

.I.

(1238 – 1400)

Edició a cura de
Ximo Company, Joan Aliaga, Lluïsa Tolosa i Maite Framis
amb la col·laboració de Núria Ramon Marqués

VNIVERSITAT
DE VALÈNCIA

2005

---

fonts històriques valencianes

*Directors de la col·lecció
Antoni Furió i Enric Guinot*

*© Ximo Company, Joan Aliaga, Lluïsa Tolosa i Maite Framis, 2005
© D'aquesta edició: Universitat de València, 2005
Disseny de la col·lecció: J.P.
Fotocomposició i maquetació: Publicacions de la Universitat de València
ISBN: 84-370-6161-X
Dipòsit legal: V-1629-2005
Impressió: Arts Gràfiques Soler, S.L.*

*En memòria de
Mathieu Hériard-Dubreuil*

PRESENTACIÓ

Quan en 1973 es va realitzar a València i Madrid l'exposició «El segle xv valencià» es va posar de manifest l'extraordinària importància i qualitat de la pintura gòtica valenciana, així com la del seu primer Renaixement. Va ser un esdeveniment de primera magnitud, i els que vam impulsar i vam poder portar a felix terme aquest esdeveniment, vam tenir la consciència clara que a aquella exposició havien de seguir-li d'altres, i que al seu torn haurien d'acompanyar-se, en la mesura de les nostres possibilitats, de nous documents d'arxiu, o bé de renovades reflexions crítiques sobre la rica documentació publicada antany per Agustí Arqués Jover, el baró d'Alcalalí, Roc Chabàs, Lluís Tramoyeres Blasco, Francesc Almarche, Josep Sanchis Sivera, José María Pérez Martín, Elías Tormo, Àngel Sánchez Gozalbo, Manuel Betí Bonfill i Lluís Cerveró Gomis. Tot això sense oblidar-nos de les notables aportacions de la historiografia catalana, o bé la gran aportació sobre la pintura mallorquina del pare Gabriel Llopart, així com les contribucions italianes de Camilo Minieri-Riccio, Gaetano Filangieri i Carlo Aru, o la decisiva documentació de Bartolomé Bermejo a València (1468) brillantment aportada per la professora nord-americana Judith Berg Sobré en 1968.

Totes aquestes pacients, però sobretot inestimables, contribucions documentals van possibilitar estudis tan sòlids com els realitzats per alguns dels historiadors citats anteriorment (penseu, per exemple, en Tramoyeres i Tormo) o per altres insignes especialistes, com ara Émile Bertaux, Josep Gudiol i Ricart, Leandro de Saralegui, Charles Rathfon Post, José Camón Aznar o Mathieu Hériard Dubreuil.

L'arplega de documents d'arxiu sobre pintura valenciana publicats fins a la data és vertaderament important, perquè a la valuosíssima columna vertebral del corpus proporcionat pels historiadors de l'art fins ara citats, cal afegir-hi diversos treballs que des dels anys 80 fins a avui han enriquit tant les exposicions i els estudis crítics com el mencionat corpus de documents d'arxiu.

Desitge evocar, a títol merament selectiu, algunes exposicions com són «La pintura gòtica en la Corona d'Aragó» (Saragossa, 1980, a càrrec de M. C. Lacarra, S. Alcolea Blanch, A. José Pitarch, G. Llombart), «València, la seua pintura en el segle xv» (València, 1982, a càrrec de C. Soler d'Hyver), «Fons del museu catedralici de Sogorb» (València, 1990, a càrrec de R. Rodríguez Culebras, F. V. Garín Llombart i D. Benito), «Gòtic i Renaixement en terres alacantines» (Alacant, 1990, a càrrec d'A. E. Pérez Sánchez), «El món dels Osona» (València, 1994, a càrrec de X. Company), «Madones i Verges» (Alacant, Múrcia, Castelló i València, 1995, a càrrec de X. Company i D. Benito), «El Renaixement mediterrani» (Madrid i València, 2001, a càrrec de Mauro Natale), «La clau flamenca en els primitius valencians» (València, 2001, a càrrec de F. Benito i J. Gómez Frechina), o la més recent de «Bartolomé Bermejo i la seua època. La pintura gòtica hispano-flamenca» (Barcelona i Bilbao, 2003, a càrrec de Francesc Ruiz i Ana Galilea).

Desitge recordar, en aquest mateix sentit, la importància de les Primeres Jornades de Pintura Gòtica Valenciana que sota la meua direcció es van celebrar a València en 1990, amb participació dels millors especialistes del moment. Va ser llavors quan per primera vegada es va fer pública la meua intenció d'iniciar el projecte d'investigació «Pere Nicolau» destinat a reunir el màxim de títols bibliogràfics, documents i fotografies de la pintura gòtica valenciana, i destinat també, com veurem, a constituir una important base del resultat final d'aquest llibre.

El resultat crític i els bons avanços historiogràfics de totes aquestes iniciatives, a més de tants altres estudis i aportacions documentals realitzats per especialistes com són Silvia Llonch, Joan Aliaga, Vicent Samper, Maite Framis, Lluïsa Tolosa, Josep Ferre, Miguel Falomir, Genaro Toscano, Mercedes Gómez-Ferrer, Marià González Baldoví, Lorenzo Hernández Guardiola, José Nicolau Bauzá o Luis Arciniega García, han configurat un panorama cada vegada més nítid i enriquidor entorn de la pintura valenciana dels segles xiv al xvi, però desitge insistir en tot el que devem als valuosíssims corpus documentals realitzats des d'Agustín Arqués (amb un impagable manuscrit sobre documents, redactat abans de 1799, i publicat per Manuel Zarco del Valle en 1870 i de nou per I. Vidal i L. Hernández Guardiola en 1982) fins a l'últim treball de l'inoblidable Lluís Cerveró Gomis, publicat en 1972 en el degà anuari d'*Archivo de Arte Valenciano*. Uns treballs que a mesura que transcorren els anys encara cobren una rellevància molt més gran perquè, insistisc, constitueixen i nodreixen la base de molt del que altres historiadors de l'art hem embastat sobre la història de la pintura valenciana medieval i del primer Renaixement.

Un treball, no obstant això, que no podia de cap manera detenir-se en el llinard de la meritòria contribució dels mencionats historiadors, sinó que havia de ser continuat amb el mateix interès i fins i tot amb un major rigor metodològic pels que tenim la responsabilitat de prosseguir amb l'apassionant i a la vegada interminable estudi de la pintura valenciana medieval i moderna.

Va ser així com sota la meua direcció científica es va desenvolupar entre 1996 i 1998 un important projecte d'investigació (I+D) finançat per la Direcció General d'Ensenyaments Universitaris i Investigació de la Generalitat Valenciana, els principals investigadors de la qual estan al front d'aquest llibre. Va prendre forma llavors el citat projecte «Pere Nicolau», vertader esperó i punt de suport, com ja he assenyalat anteriorment, el qual, finalment, i d'acord amb uns límits cronològics molt més amplis, s'ha convingut a denominar CIMM (Centre d'Investigació Medieval i Moderna), adscrit (com l'anterior «Pere Nicolau») al Departament de Comunicació Audiovisual, Documentació i Història de l'Art de la Universitat Politècnica de València, a què m'honre a pertànyer. Un treball ardu que s'unia a una anterior ajuda a la investigació concedida en 1992 per l'antiga IVEI (Institució Valenciana d'Estudis i Investigació) de la Generalitat Valenciana als mateixos investigadors, i que al seu torn enllaçava amb un llarg camí que amb idèntics objectius ja va ser iniciada pel professor Ximo Company en 1987, sense interrupció fins a 1992, i sempre sota els eficaços i generosos auspicis de la desapareguda IVEI.

Sorgia així un equip d'investigadors amb els quals em complau haver treballat durant els que al meu entendre van ser uns anys crucials, i amb els quals, d'una manera invariable, vam traçar uns objectius que, per a la meua satisfacció personal, comprove que encara constitueixen la base fonamental d'aquesta publicació. Em referisc al tenaç i d'altra banda urgent desig de reunir, per primera vegada i en un únic bloc ordenat cronològicament, l'ingent volum de tants documents dispersos sobre pintura valenciana. He de confessar que resultava tediós i fins quasi impracticable la consulta de tants textos (llibres i articles) publicats de forma molt dispersa en els espais més recòndits del panorama investigador espanyol. S'imposava, per tant, reunir-ho *tot* (cosa gens fàcil), però, a més, urgia revisar-ho, completar-ho, confrontar-ho i estructurar-ho de nou des d'un mateix criteri metodològic i amb noves i contrastades pautes paleogràfiques. Ni Sanchis Sivera ni Cerveró Gomis (per citar-ne tan sols dos exemples ben coneguts, i als quals d'altra banda vam manifestar el nostre major respecte i admiració) van aportar al seu dia les síntesis o resums de cada document, amb la qual cosa tot especialista havia de rellegir tot el document (a vegades publicat de forma incompleta) fins a descobrir si vertaderament coincidia amb algun dels seus interessos investigadors. En aquest volum, en canvi, i com ràpidament podrà comprovar el lector, les síntesis apareixen d'una manera ben indicada, i s'aporta a més les referències arxivístiques degudament unificades, així com qualsevol tipus d'advertiment en nota a peu de pàgina i la bibliografia pertinent.

Però no solament s'ha reunit, revisat i novament compilat tot el que es coneixia (que, insistisc, no és poc), sinó que es contribueix a més amb nombrosos documents inèdits, exhumats tots ells després d'una llarga i pacient investigació en nombrosos arxius valencians: Arxiu del Regne, Xèrica, Sogorb, Gandia, Municipal de València, Protocols del Patriarca, Catedral de València...

Si a tot això afegim els valuosos índexs finals i la revisada i completa bibliografia amb què es tanca aquest primer volum, em pareix que és just concloure que estem davant d'un valuós instrument de consulta que, si té continuïtat, com així ho esperem, constituirà sens dubte una important referència no sols en el marc de la historiografia de l'art valencià, sinó en el mateix àmbit peninsular i europeu. Vull dir que instruments d'aquestes proporcions i d'aquest calat científic no són gens freqüents en l'actual context de la història de l'art occidental, per la qual cosa no resulta gens aventurat augurar-li un fructífer camí com a referent i fins i tot com a títol de sòlid paradigma metodològic.

És veritat que aquest primer volum ens deixa a molts historiadors amb una certa sensació de frustració i al mateix temps d'esperança, tenint en compte que només arriba fins a 1400. És a dir, es deté en la data en què vertaderament es produeix el gran despertar autòcton i autònom de l'escola del Gòtic Valencià. Crec, no obstant això, que l'important ací no és descobrir o comprovar fins on s'arriba, cronològicament parlant, sinó que em sembla molt més sensat i productiu determinar com s'aconsegueix, des d'un fonamental i per a mi prioritari enfocament metodològic. De fet, no sembla massa aventurat preveure que si la bastimentada científica i intel·lectual que veu avui per primera vegada la llum pública té una sòlida base, els futurs volums, seguiran sent convincents.

Així ho augure i així ho desitge, de cor, i en favor d'aquest noble ideari, seguiré prestant, sempre que se'm requerisca, el meu suport científic i personal.

Felicite, finalment, els autors d'aquest important llibre, amb els quals ja hem unit esforços en moltes altres ocasions, al mateix temps que els invite a mantenir molt alt l'esperit de treball que trasllueix i es desprén de cadascuna de les pàgines que constitueixen aquest volum. Un treball i un interès destinats a assegurar la sòlida continuïtat i operativitat d'aquest noble projecte.

FELIPE V. GARÍN LLOMBART
Catedràtic d'Història de l'Art
Universitat Politècnica de València

P ròleg

L'objectiu primordial dels que signem aquest llibre en el marc del CIMM («Centre d'Investigació Medieval i Moderna»)¹ és molt concret: proporcionar un bon *instrument de treball* a la comunitat científica que s'ocupa de l'art valencià medieval (s. XIII–XV). És veritat que les intencions que presideixen l'ideari global del CIMM abraça un període cronològic prou més ampli (tenim, almenys, per ara, un ric ventall de documentació inèdita que s'endinsa fins més enllà de 1600), però avui, presentem aquest primer volum que, com s'ha dit, vol ser, només i en exclusiva, un bon *instrument de treball*. Un treball rigorós i científic per avançar en les noves línies metodològiques d'investigació històrica ben fonamentada i que té un caràcter eminentment interdisciplinari on historiadors, arxivers, historiadors de l'art, informàtics, experts en documentació, ajunten esforços i coneixements per apropar-se a una comprensió més holística de la història.

Entenem que actualment és aquesta una de les tasques més urgents, però sobretot útils i operatives que hom pot proporcionar als investigadors i investigadores que s'ocupen de l'art valencià medieval i modern. És a dir la inestimable dada positivista reflectida en la preuada documentació d'arxiu, conscients que sense aquesta el progrés de la investigació científica en el terreny de les ciències socials es debilita, per no concloure obertament que s'estronca. És veritat —i en això n'estem d'acord els quatre autors que signem aquest llibre— que en Història de l'Art la dada no ho és tot (o que la principal dada és, al capdavant, la mateixa l'obra d'art), però no ho és menys, de cert, que el *tot* sense la dada docu-

¶ ¹ Centre adscrit al Departament de Comunicació Audiovisual, Documentació i Història de l'Art de la Universitat Politècnica de València. En són directores els professors Ximo Company (Universitat de Lleida) i Joan Alia-

ga (Universitat Politècnica de València). Les activitats bàsiques del CIMM se centren en l'estudi de la producció artística desenvolupada al País Valencià a l'època medieval i moderna.

mental s'afebleix i que, de vegades, prou que ho sabem, aquest *tot* es torna o acaba convertint-se en un *no-res*.²

D'altra banda, a la presentació que amablement ens ha fet el professor Felipe Vicente Garín ja s'indica l'oportuna conveniència d'enllestir corpus documentals d'aquesta índole, per la senzilla raó —i aquest és un altre ingredient que creiem que reforça la utilitat del nostre *instrument de treball*— que els investigadors no haurien de dispersar-se inútilment per cercar, consultar i estudiar documentació apareguda en un munt de publicacions d'arreu.

Calia, doncs, compilar i reunir l'ingent material documental publicat al llarg de moltes dècades, però calia, a més, tractar-lo amb un rigor convincent, amb mètode i de forma coherent. És per això que hem estructurat una base de dades operativa vinculada al Departament de Comunicació Audiovisual, Documentació i Història de l'Art de la Universitat Politècnica de València, que permeti a l'investigador arribar a la informació desitjada de forma ràpida, segura i ben dirigida. Potser ha estat això, la configuració i la definició d'aquests criteris operatius, allò en què més hem esmerçat una bona part de les nostres energies en aquest primer volum, bo i comptant, és clar, que si l'encertàvem, és a dir, si la nostra metodologia i la nostra proposta d'operativitat funcionava, ja havíem donat una gran passa i un model a seguir per altres volums i altres Centres que permeti un diàleg crític-metodològic en el marc dels nostres objectius generals, i encara més en el marc del nostre esdevenidor com a grup i centre investigador.

En qualsevol cas, els criteris assolits —i assumits— són, deliberadament, molt elementals. De primer unificació de totes les sèries documentals tractades, tot emparant-nos sempre en una fidelitat a la normativa internacional més a l'ús en les actuals escoles paleogràfiques del panorama europeu. Heu de pensar —o cal advertir, si més nó— que ens hem trobat amb una extraordinària varietat de criteris paleogràfics emprats per un conjunt de benemèrits prohoms que tot al llarg dels segles XVIII, XIX i XX ens han precedit i s'han arriscat a penetrar en l'interminable i tothora espès bosc dels arxius valencians. La feina, per tant (o una gran feina, almenys), l'hem tinguda a revisar, acotar, completar i precisar molts aspectes (de vegades claus per a una adequada comprensió de la realitat artística del moment) que no sempre quedaven suficientment explicats en l'esparsa, incompleta i per força desigual literatura d'antuvi publicada pels nostres predecessors. Així, nosaltres hem emprat les normes del Departament de Paleografia de la Universitat de València.

¶ ² És prou conegut, per exemple, l'infonamentat catàleg d'obra que el 1997 es va atribuir a Vicent Macip per no haver-se sopesat, amb suficiència, el contingut d'alguns documents claus; cfr. X. COMPANYY, L. TOLOSA: «De Pintura Valenciana: Bartolomé Bermejo, Rodrigo de Osona,

El Maestro de Artés, Vicent Macip y Joan de Joanes», *Archivo Español de Arte*, 287, Madrid, 1999, pp. 263-278. I dels mateixos autors: «La obra de Vicent Macip que debe restituirse a Joan de Joanes», *Archivo de Arte Valenciano*, Valencia, 1999, pp. 50-61.

Però a més a més hi contribuïm amb nombrosos documents inèdits que encara —és el nostre punt de vista— fan més ric el contingut d'aquest volum. En ocasions ens limitem a completar i revisar el contingut publicat pels nostres esmentats predecessors, però ens pertoca d'advertir que en no poques ocasions aquesta acció de completesa ha esdevingut clau per tal d'arribar a la comprensió del contingut (entrellat) final de nombrosos documents.

Hem dit que el nostre *instrument de treball* va principalment dirigit als historiadors de l'art, però precisament per la nostra invariable convicció que tot bon corpus documental hauria d'aportar sempre la documentació el més completa possible (talment com hem intentat que ocorregués aquí), creiem que també obrim o complementem vies interpretatives a altres disciplines com la Història (amb tot el seu ric ventall que abraça des d'aspectes polítics i econòmics a d'altres que se centren més en la història de la cultura i de les mentalitats), l'Antropologia, la Literatura o la Sociologia en general.

Ens plauria moltíssim que ben aviat se'ns feren advertències o suggerències de possibles obliterats de documents publicats. Seria el signe més eloqüent i reconfortant que, certament —i no ho dubtem—, la nostra comunitat científica és ben viva, i de què haurem d'afegir addendes en els propers volums de la nostra col·lectànea documental. Tant de bo! D'altra banda no se'ns escapa que els arxius valencians (i d'altres indrets, com per exemple, l'Arxiu de la Corona d'Aragó o l'Històric Nacional) encara són plens de sorpreses que romanen pacients a l'espera de nous i amatents investigadors que vulguen esmerçar els seus esforços intel·lectuals entre lligalls i paperasa d'arxiu. Potser a les nostres universitats hauríem d'explicar amb una mica de convicció que els arxius són molt formatius en tots els aspectes i plens de reconfortant bondat.

Aquest volum acaba el 1400 per una pura qüestió de dosificació editorial. Hem d'anar a poc a poc, amb bona lletra com s'acostuma a dir, i per estricte ordre cronològic. Insistim, tanmateix, que si Déu vol, en vindran altres, de volums, que estiraran la cronologia fins a moments sens dubte molt més vitals i vibrants per a la història artística del nostre País Valencià. Temps al temps.

En el capítol d'agraïments cal retrotreure'ns a unes primeres beques que la antiga IVEI («Institució Valenciana d'Estudis i Investigació») va concedir-nos en els anys vuitanta i noranta del segle passat. Així mateix també devem gratitud a la Direcció General d'Ensenyaments Universitaris de la Generalitat Valenciana. Però sobretot voldríem significar el nostre reconeixement a tantes persones que d'un mode compromés ens han recolçat, de bell antuvi, en el nostre llarg pelegrinatge investigador. Hi són, per exemple, Josep Picó, Màrius Garcia Bonafé, Carmen Gracia, Mathieu Hériard Dubreuil (†), Claudie Ressorit, Genaro Toscano, Mauro Natale, Carlos Soler d'Hyver, Carmen Pérez, Pablo Ramírez en la seua sol·lícita etapa de Director del Departament de Comunicació Audiovisual, Documentació i Història de l'Art de la Universitat Politècnica de València i per suposat Felipe

Vicente Garín, el qual no sols va formar part del nostre equip investigador, sinó que el dirigí en un projecte d'I+D que vam rebre entre 1996 i 1998. Finalment estan totes aquelles persones que en un moment o altre de la nostra singladura ham romàs vinculades al CIMM i ens han prestat —i presten— el seu valuós ajut, com succeeix, per exemple, amb Asunción Mocholí, Carmen Llanes, Adolfo Muñoz, Nieves Munsuri, Vicent Olaso, Núria Lloret, Ferran Garcia-Oliver o Lorenzo Hernández Guardila.

Un darrer impuls institucional ens ha arribat de la mà del Ministeri de Ciència i Tecnologia: Plan Nacional de I+D+I (2004-2007). Es tracta d'un Projecte d'Investigació I+D+I, ref. HUM2004-03221/ARTE, que porta per títol: *El rol de lo hispánico en la configuración de la pintura mediterránea de 1440 a 1525. Aragón, Cataluña y Valencia*, dirigit per Ximo Company (Universitat de Lleida) i amb la participació de Joan Aliaga (Universitat Politècnica de València), Lluïsa Tolosa (Universitat Politècnica de València), Teresa Pugliatti (Università degli Studi de Palermo), Carmen Morte (Universidad de Zaragoza), M. José Vilalta (Universitat de Lleida), Mauro Natale (Université de Genève), José M. Esparza (Universidad de Zaragoza), Isidre Puig (Museu de Lleida), i Elena Toló (Universitat de Lleida).

Finalment, un esment molt preferent voldríem que fos per al Servei de Publicacions de la Universitat de València, el qual, en l'atenta persona del seu Director, el professor Antoni Furió, s'ha mostrat sempre molt interessat pel nostre treball. És ben saludable que els responsables de les nostres universitats mantinguin l'olfacte i la sensibilitat ben desperts davant de treballs d'aquesta mena, car moltes altres institucions del nostre benvolgut País Valencià abdiquen d'aquestes ineludibles responsabilitats, tot decantant-se per activitats molt més oneroses i, en moltes ocasions, tristament i irreversiblement efímeres, estèrils en definitiva.

Al marge, tanmateix, d'algun petit desencaix institucional, podríem concloure que entre tots, al capdavant, hem fet el nostre primer CIMM (CIM però amb doble eme) conscients que encara ens caldrà continuar treballant en la mateixa direcció, en la mateixa fatigosa però tothora estimulants ascensió. N'estem, però, ben disposats, car entenem que l'esforç paga la pena amb escreix. Maldarem, doncs, si a Déu li plau, per contribuir amb futurs *instruments de treball* per a la Història de l'Art del nostre País Valencià.

XIMO COMPANYY
JOAN ALIAGA
LLUÏSA TOLOSA
MAITE FRAMIS

ADVERTÈNCIES SOBRE L'EDICIÓ I TRANSCRIPCIÓ DELS DOCUMENTS

– Els documents apareixen ordenats cronològicament amb un número de catàleg correlatiu.

– Cada document ha estat tractat com una unitat, menys aquells que pel seu contingut calia no separar-los, malgrat estar expedits en diferents moments, la qual cosa està indicada convenientment.

– Cada unitat documental, està integrada per la *data* (any, mes, dia i lloc on s'ha expedit el document), el *regist* o resum objectiu del contingut documental, la *signatura* o emplaçament físic del document en els arxius i la *cita* (cognom de l'autor, any d'edició i pàgina on apareix citat), si es dóna el cas d'un document publicat amb anterioritat.

– Si hi ha la referència CIMM se sobreentén que es tracta d'un document inèdit.

– Les notes a l'edició documental s'han expressat a peu de pàgina, així com qualsevol aclariment que els autors hem cregut necessari afegir.

– La transcripció dels documents ha estat, —malgrat es tracti a vegades de fotocòpies de l'original que hem revisat fins i tot pel que fa als publicats— realitzada des del seu suport original i s'ha seguit escrupolosament el text del manuscrit, conservant les grafies de l'època. Per a l'edició dels documents, en general s'ha fet ús de les següents normes paleogràfiques:

- Les paraules s'han separat d'acord amb la llengua moderna indicant amb el punt volat la separació forçada.
- Quant a l'accentuació, els signes de puntuació, l'apòstrof i el guionet, s'ha seguit l'ús del català actual.
- L'ús de la puntuació s'ha fet amb la finalitat de facilitar la comprensió de la lectura.
- Totes les abreviatures s'han desenvolupat segons els registres usuals de l'època.
- S'ha usat la lletra majúscula segons la normativa actual i s'han deixat en minúscula els tractaments protocolaris dins el text.
- Indiquem amb tres punts tancats entre claudàtors, les llacunes, els textos perduts o il·legibles, una lectura dubtosa, allò que sobreentenem (o així ho suggerim) i que manca a l'original, o alguna indicació dels editors. Quan volem indicar salts en el text, ho hem fet amb tres punts entre parèntesi.
- En lletra cursiva expressem la llengüa minoritària que presenta la redacció del document, el qual alterna, a vegades, diverses llengües.
- Amb dues ratlles paral·leles obliqües expressem un canvi de foli.
- Quant al llatí, respectem la grafia de la *i*, les síl·labes *cia/o* o *tia/o*, segons es presenten.

- Quan ho hem cregut convenient, en documents llargs, que presenten diversos assumptes, en diferents dates i llocs d'expedició, es recull tot com a un sol document, amb les dates convenients, tancat entre claudàtors, per a millor comprensió, amb l'extensió cronològica a l'encapçalament del document.
- Advertim, finalment, que algunes referències de l'Arxiu de la Catedral de València (ACV) no han estat revisades per problemes d'accés al dit arxiu.

BIBLIOGRAFIA

- ALCAHALÍ, Barón de: *Diccionario biográfico de artistas valencianos*, València, Imprenta de Federico Doménech, 1897 (nova ed. 1989).
- ALDANA FERNÁNDEZ, Salvador: *Guía abreviada de artistas valencianos*, València, Ajuntament de València, Gráficas Soler, 1970.
- ALIAGA MORELL, Joan: *Els Peris i la pintura valenciana medieval*, València, Alfons el Magnànim, 1996.
- ALMARCHE VÁZQUEZ, Francisco: «Mestre Esteve Rovira de Chipre. Pintor trecentista desconocido», *Archivo de Arte Valenciano*, 1920, pp. 3-13.
- «Leonard y Domingo Crespí. Miniaturistas valencianos del siglo xv», *Archivo de Arte Valenciano*, 1920, pp.14-22.
- ARCINIEGA GARCÍA, Luís: «Lorenzo Zaragoza, autor del retablo mayor del monasterio de San Bernardo de Rascaña, extramuros de Valencia, (1385-1387)», *Archivo de Arte Valenciano*, 1995, pp. 32-40.
- ARQUÉS JOVER, Agustín: *Colección de pintores, escultores desconocidos sacada de instrumentos antiguos, auténticos*, Caixa d'Estalvis d'Alacant i Múrcia, Alcoi, 1982 (ms. de abans de 1799, 1a ed. 1870 a cura de M. Zarco del Valle).
- CERVERÓ GOMIS, Luis: «Pintores Valentinos. Su cronología y documentación», *Archivo de Arte Valenciano*, 156, 1956, pp. 95-123.
- «Pintores Valentinos. Su cronología y documentación», *Anales del Centro de Cultura Valenciana*, 45, any XXI, juliol-desembre 1960, pp. 226-257.
- «Pintores Valentinos. Su cronología y documentación», *Anales del Centro de Cultura Valenciana*, 48, any XXIV, gener-desembre 1963, pp. 63-156.
- «Pintores Valentinos. Su cronología y documentación», *Anales del Centro de Cultura Valenciana*, 49, año XXV, gener-desembre 1964, pp. 83-136.
- «Pintores Valentinos. Su cronología y documentación», *Archivo de Arte Valenciano*, 1965, pp. 22-26.
- «Pintores Valentinos. Su cronología y documentación», *Archivo de Arte Valenciano*, 1966, pp. 19-30.
- «Pintores Valentinos. Su cronología y documentación. Apéndice», *Archivo de Arte Valenciano*, 1968, pp. 92-98.
- «Pintores Valentinos. Su cronología y documentación. Apéndice», *Archivo de Arte Valenciano*, 171, 1971, pp. 23-36.
- «Pintores Valentinos. Su cronología y documentación. Apéndice», *Archivo de Arte Valenciano*, 1972, pp. 44-57.
- DURAN I SANPERE, Agustí: «Dos pintors valencians deixebles de Lluís Borrassà», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XIV, 1933, pp. 393-396.
- GONZÁLEZ MARTÍ, Manuel: «Del arte medieval valenciano. Calígrafos y miniaturistas del siglo xiv», *Almanaque de «Las Provincias»*, 1931, pp. 331-334.

- GUDIOL I CUNILL, Josep: *La pintura mig-aval: els trecentistes*, vol. II, segona part. S. Babra, Llibreria Antiga i Moderna, Barcelona, 1929.
- HERRÁEZ SÁNCHEZ, Elisa: «Un retablo gótico en la Yesa atribuido a Pere Lembrí», *Archivo de Arte Valenciano*, 2000, pp. 7-14.
- JOSÉ I PITARCH, Antonio: *Pintura Gótica Valenciana*, tesi doctoral inèdita llegida a la Universitat de Barcelona, Barcelona, 1981.
- LÓPEZ DE MENESES, A.: «Documentos culturales de Pedro el Ceremonioso. Estudios de Edad Media de la Corona de Aragón», *CSIC, Escuela de Estudios Medievales. Estudios: XXIII*, Zaragoza, 1952, pp. 669-771.
- Llibre del Repartiment de València*, (ed. Antoni Ferrando i Francès), València, Vicent García, 1979.
- LLOMPART, Gabriel: «La pintura medieval mallorquina. Su entorno cultural y su iconografía», Palma de Mallorca, Luis Ripoll Editor, vol. IV, 1980.
- LLONCH PAUSAS, Silvia: «Pintura italogótica Valenciana», *Anales y Boletín de los Museos de Arte de Barcelona*, 1967-1968.
- MADURELL MARIMÓN, Josep Maria: «El arte en la comarca alta de Urgell», *Anales y Boletín de los Museos de Arte de Barcelona*, vols. III-IV, 1945, pp. 259-340.
- «El arte en la comarca alta de Urgel. (Continuación)», *Anales y Boletín de los Museos de Arte de Barcelona*, 1 y 2, vol. IV, Barcelona, ene.-abr. 1946, pp. 9-172.
- «El arte en la comarca alta de Urgel. (Conclusión)», *Anales y Boletín de los Museos de Arte de Barcelona*, 3 y 4, vol. IV, jul.-oct. 1946, pp. 297-416.
- «El pintor Lluís Borrassà. Su vida, su tiempo, sus seguidores y sus obras (I): texto. Apéndice documental. Índices», *Anales y Boletín de los Museos de Arte de Barcelona*, vol. VII, 1949, pp. 9-325.
- «El pintor Lluís Borrassà. Su vida, su tiempo, sus seguidores y sus obras (II): texto. Apéndice documental. Índices», *Anales y Boletín de los Museos de Arte de Barcelona*, vol. VIII, 1950, pp. 9-387.
- «El pintor Lluís Borrassà. Su vida, su tiempo, sus seguidores y sus obras (III): texto. Apéndice documental. Índices», *Anales y Boletín de los Museos de Arte de Barcelona*, vol. X, 1952, pp. 9-365.
- «Documents culturals medievals», *Boletín de la Real Academia de las Buenas Letras de Barcelona*, XXXVIII, 1979-1982, pp. 301-473.
- OLMOS Y CANALDA, Elías: «Inventario de los Pergaminos del Archivo Catedral de Valencia», València, Arquebisbat, Excm. Diputació Provincial i Excm. Ajuntament de València, 1961.
- PÉREZ MARTÍN, José María: «Escritores de letra formada e iluminadores? Medievales», *Anales del Centro de Cultura Valenciana*, 17, año VI, 1933, pp. 129-139.
- «Escritores de letra formada e iluminadores de la Catedral de Segorbe», *Anales del Centro de Cultura Valenciana*, 19, año VII, 1934, pp. 6-20.

- PÉREZ MARTÍN, José María: «El retablo de la ermita de San Roque (Xerica)», *Archivo Español de Arte y Arqueología*, 28, 1934, pp. 27-50.
- «Pintores valencianos medievales y modernos. Addenda», *Archivo Español de Arte y Arqueología*, 33, 1935, pp. 293-312.
- PUIGGARÍ, Josep: «Noticias de algunos artistas catalanes inéditos de la Edad Media y del Renacimiento. Apuntes leídos en sesión de 17 de junio de 1871 por el socio de número don José Puiggarí», *Memorias de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, Barcelona, III, 1880, pp. 73-103 i 267-306.
- RAMÓN MARQUÉS, Nuria: *El origen de la familia Crespi: iluminadores valencianos*, Segorbe, Mutua Segorbina, 2002.
- RUBIÓ I LLUCH, A.: *Documents per a la història de la cultura catalana mig-aval (I)*, Barcelona, Tipografia L'Avenç, 1908.
- *Documents per a la història de la cultura catalana mig-aval (II)*, Barcelona, 1921.
- SÁNCHEZ GOZALBO, Ángel: «Los maestros vidrieros de Morella», *Cultura Valenciana*, Quadern IV, 19, any IV, 1929, pp. 111-115.
- *Pintors del Maestrat. Contribució a la pintura valenciana quatrecentista*, Sociedad Castellonense de Cultura, 1932.
- «Pintors del Maestrat», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XIII, cuad. 1, gen.-feb. 1932, pp. 55-87.
- «Pintors del Maestrat», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XIII, cuad. 2, març-abr. 1932, pp. 115-144.
- *Pintores de Morella. Datos para la historia de la pintura valenciana de los siglos XIV y XV*, Castelló, Hijo de S. Armengot, 1943.
- «Los retablos de Morella», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, 1943, pp. 123-158.
- «Imágenes de Madonna Santa María», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XXV, 1949, p. 451.
- «Iglesia de Santa María de Castellón. El Altar Mayor», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, LIV, quadern 1, gener-març 1978, pp. 1-29.
- SANCHIS SIVERA, José: *La Catedral de Valencia. Guía histórica y artística*, València, Imprenta de Fco. Vives Mora, 1909.
- «Los primeros pintores trecentistas de Valencia», *Almanaque de «Las Provincias»*, 1912, pp. 157-162 [a les referències dintre del text: Sanchis Sivera, 1912 (1)].
- «Pintores medievales en Valencia», *Estudis Universitaris Catalans*, VI, 1912, pp. 211-246, 296-327 i 444-471 [a les referències dintre del text: Sanchis Sivera, 1912 (2)].
- «Pintores medievales en Valencia», *Estudis Universitaris Catalans*, VII, 1913, pp. 25-103.
- *Pintores medievales en Valencia*, Barcelona, Tip. L'Avenç, 1914.

- SANCHIS SIVERA, José: «El arte del bordado en Valencia en los siglos XIV y XV», *Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos*, tomo XXXVI, enero-junio 1917, pp. 200-223.
- «Pintores medievales en Valencia», *Archivo de Arte Valenciano*, 1928, pp. 3-64.
- «Pintores medievales en Valencia», *Archivo de Arte Valenciano*, 1929, pp. 3-64.
- *Pintores medievales en Valencia*, Valencia, 1930 (ed. facsímil Librerías París-Valencia), 1996.
- «Pintores medievales en Valencia», *Archivo de Arte Valenciano*, 1930, pp. 3-116.
- «Bibliología valenciana medieval», *Anales del Centro de Cultura Valenciana*, 5, tom 3, 1930, pp. 33-56.
- *Estudis d'Història Cultural*, València-Barcelona, Biblioteca Sanchis Guarner, 45 (ed. a cura de Mateu Rodrigo Lizondo), 1999.
- SANPERE Y MIQUEL, Salvador: *La pintura Mig-Eval Catalana*, vol. II: *Els trecentistes*, Barcelona, S. Babra, 1924.
- TORMO Y MONZÓ, Elías: «Gerardo Starnina», *Boletín de la Sociedad Española de Excursiones*, 1910, pp. 82-101.
- VERGE Y GOLDONI, A.: «Gerardo Starnina en Toledo», *Archivo Español de Arte y Arqueología*, 1930, pp. 199-223.
- «La dotación de Pedro Fernández de Burgos en la Catedral de Toledo y Genaro Starnina», *Archivo Español de Arte y Arqueología*, 1930, pp. 277-279.
- VILLALBA DÁVALOS, Amparo: «Los comienzos de la miniatura valenciana. Domingo Crespí», *Archivo Español de Arte*, 1958, p. 25.
- «Un misal valenciano del British Museum», *Archivo de Arte Valenciano*, 1958, pp. 26-32.
- *La miniatura valenciana en los siglos XIV y XV*, València, Institución Alfonso el Magnánimo, 1964.
- VIÑAZA, Conde de la: *Adiciones al diccionario histórico de los más ilustres profesores de las Bellas Artes en España de D. Juan Agustín Cean Bermúdez*, (tomo primero: *Edad Media. Notas sobre más de cuatrocientos artistas no citados por Ceán Bermúdez ni por Llaguno*), Madrid, Tipología de los Huérfanos, 1889.
- ZARCO DEL VALLE, M.: «Documentos para la Historia de las Bellas Artes en España», en *Colección de documentos inéditos para la Historia de España*, vol. LV, Madrid, Imprenta de la Viuda de Calero, 1870.

Índex

<i>Presentació</i>	9
<i>Documents de la pintura valenciana medieval i moderna</i>	25
<i>Índex de pintors</i>	505

Documents
de la pintura valenciana
medieval i moderna
.I.
(1238 – 1400)